

HORVÁTH-SZABÓ KATALIN Bűntudat - bűnbánat

Klinikus szakpszichológus, kandidátus,

a Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Pszichológiai Intézetének vezetője.

A bűntudat fogalma, funkciója

A bűntudat azokhoz a pszichológiai jelenségekhez tartozik, amelyek nehezen megragadhatók, rejtélyesek, amelyek kiemelik az embert az állati létből, sajátos személyi méltósággal ruházzák fel, és lehetővé teszik önmaga meghaladását. A bűntudat komplex érzelem, több tényező szükséges a felmerüléséhez és a kiváltódásához, valamint több területen hat a személyiség működésére és fejlődésére. Ahhoz, hogy a fejlődő ember bűntudatot éljen át, a személyiség olyan összetevőinek bizonyos szintű fejlettségére van szükség, mint az én kialakulása, önreflexió, kötődés, a társas szabályok belsővé válása, a lelkiismeret, az értelmi működések magasabb szintje.

A személyiség működésére tett különböző hatása miatt a szakirodalomban különböző érzelmi család tagjaként szerepel. Van, aki az önértékelési érzelmek között tartja nyilván (Eisenberg¹), mások a szociális kapcsolatokat szabályozó érzelmek legfontosabb tagjaként említik (Lazarus²), a legtöbb szerző azonban morális érzelemnek tartja. Ugyanakkor minden szerző hangsúlyozza a bűntudat preventív, a valamilyen szempontból helytelen viselkedést megelőző funkcióját.

A bűntudat fajtái, szintjei

A bűntudat a kiváltódásához szükséges személyiség-összetevők és funkciók fejlődésével összhangban formálódik. A fejlődés folyamatában több elkülöníthető bűntudati forma különböztethető meg. Ez azonban nem azt jelenti, hogy az újabb formák megjelenése megszünteti a régieket. A korábban felmerülő bűntudati formák végigkísérik életünket, szerepük azonban változik az aktuális viselkedésnek, valamint a személyiség működésének és fejlődésének meghatározásában. A fejlődési folyamatot, más pszichológiai folyamatokhoz hasonlóan, spirális pályán ábrázolhatjuk, ahol az alsóbb szintek a következő fokozatba beépülnek, azok -előfeltételeinek tekinthetők, majd magasabb szinten, fejlettebb formában bizonyos elemei újra meghatározók lehetnek.

A köznapi nyelvhasználat összemosza a bűntudat különböző formáit és eltérő szintjeit, a pszichológiai elemzések azonban jól elkülöníthető formákat és szinteket határoznak meg. A megkülönböztetés szempontjai: a kiváltó cselekvés, esemény jellege; a cselekvés megítélésének mércéje, viszonyítási pontja; az érzelmi és értelmi összetevők aránya, jelentősége; a bűntudatot kiváltó cselekedet „áldozatainak”, illetve másoknak a jelenléte; a kiváltódáshoz szükséges pszichés funkciók köre és fejlettsége; azoknak a funkcióknak a köre, amelyeknek működésére és fejlődésére hat; a bűntudati feszültség csökkentésének adekvát, egészséges módjai. Ezeket a szempontokat figyelembe véve a bűntudattal különböző

szempontból foglalkozó szerzők egymáshoz nagyon hasonló bűntudati formákat határoznak meg. Tringer³ pszichológiai/pszichopatológiai, etikai és teológiai bűntudatról beszél, Szentmártoni⁴ pszichológiai, irracionális, reflexív és egzisztenciális bűntudati formákat ír le. Az elnevezésben mutatkozó különbségek azonban nem vagy csak kis mértékben jelentenek tartalmi különbségeket. A reflexív és az etikai, illetve az egzisztenciális és a teológiai bűntudati formákról az említett szerzők lényegében azonos kijelentéseket fogalmaznak meg. Az egzisztenciális pszichológia képviselői (R. May⁵) az egzisztenciális bűntudati formára helyezi a hangsúlyt, az erkölcspszichológia a morális bűntudat fogalmát gazdagította (Nucci⁶), míg a pszichoanalitikus orientáltságú szerzők főként a pszichológiai bűntudattal, illetve annak kóros formáival foglalkoznak.

Pszichológiai bűntudat

A szakirodalomban a pszichológiai bűntudat területén van a legnagyobb zűrzavar. Sokan, főként a pszichoanalitikus szerzők, de mások is a szégyent és a bűntudatot szinonimának tekintik, és a pszichológiai bűntudat nem kóros formája felfogásukban a szégyent jelenti. A modern pszichológia különbséget tesz a szégyen és a bűntudat érzelve között (Harré, Parrott⁷). A szégyenről a pszichológia hosszú ideig hallgatott. Ennek oka részben Freud bűntudat-konceptiójának hatása, részben pedig a pszichológiát a viselkedés leírására redukáló behaviorizmus hosszan tartó hegemoniája volt valószínűleg. Freud, aki elsőként foglalkozott a bűntudat kérdésével pszichológiai szempontból, a szégyen és a bűntudat fogalmát összemosta. Személyiségelmélete alapján ez indokolt is, hiszen Freudnál a bűntudat a felettes-én és az ő-én konfliktusának terméke. A felettes-én pedig két olyan összetevőt tartalmaz, az ideális ént és a lelkiismeretet, amelyek a szégyen és a bűntudat kiváltásában jelentős szerepet játszanak. Emellett mindkét összetevő a szülőktől és más tekintélyszemélyektől átvett értékeket, elvárásokat, követelményeket tartalmazza. A behaviorizmus pedig nem foglalkozott olyan pszichológiai jelenségekkel, amelyek az empirikus kutatás számára hozzáférhetetlenek.

A szégyen és a bűntudat

Személyes szinten a legtöbb esetben különbséget tudunk tenni e két érzelm között, fogalmi szinten pedig a bűntudati formák megkülönböztetési szempontjai segítenek. A szégyen és a bűntudat egyaránt gyötrő, fájdalmas, nyugtalanító érzelm. A szégyenérzet akkor merül fel, amikor az ember viselkedése nem felel meg az önmagáról kialakított ideális, másoknak bemutatni kívánt képnek, az én-ideálnak. Pszichológiai bűntudat viszont akkor váltódik ki, amikor az ember megszegi az emberi együttélésre vonatkozó szabályokat, megsért valakit, testi vagy lelki fájdalmat okoz valakinek, elmulaszt megtenni valamit, megszegi az ígéretét, elfelejt valamit, ami a másinak fontos. A szégyenérzet kiváltódásánál nagy szerepe van a nézőközönségnek, a tanúknak, míg a pszichológiai bűntudat megéléséhez sokszor még az „áldozat” szenvedésének látványa sem szükséges, elég a másik szenvedésének tudata is.

A felelősség is különböző mértékben jelenik meg a bűntudatban és a szégyenben. A bűntudat, akár mulasztás, akár bántás, sérülés okozása következtében merül fel, elfogadott felelősséggel jár. A szégyenérzet pedig független a felelősségtől. Mindkét érzelm az én, az énmagamról való tudás kialakulásához kötött, a szégyen azonban inkább a felszínesebb külső viselkedésbeli jellemzőkre vonatkozik (illem, modor, bátorság látszata), a bűntudat inkább pszichológia

jellemzőkhöz kötődik (felelősség, az emberi kapcsolatokra vonatkozó szabályok fontosságának megértése, a másik ember iránti fejlettebb empátia).

Empátiás büntudat, kóros büntudat

A pszichológiai büntudat formái közül a leggyakoribb az empátiás büntudat. Ez akkor jelenik meg, amikor a személy úgy véli, hogy valamiképpen a másik ember szenvedésének okozója. Erősíti ugyan a büntudatot az „áldozat” szenvedésének látványa, de ez nem szükséges a büntudat kiváltódásához. Elég annak tudata, hogy egy aktuális cselekvés vagy mulasztás másik embernek fájdalmat okoz. A pszichológiai büntudat megjelenési formájának tartjuk számon az irracionális vagy kóros büntudatot is. Sok ember érzi vétkesnek magát úgy, hogy valójában nem is tudja, miben vétkezett. Kóros az a büntudat is, amikor a büntudatot kiváltó cselekvés súlyossága nincs arányban a büntudat intenzitásával. További forma a gyászolók és veszteséget megélők büntudata, akik úgy vélik, hogy nem tettek meg mindent elhunyt hozzátartozójuk betegségének gyógyításáért, a halál megakadályozásáért. Nem törődtek eleget a haldoklóval, nem voltak mellette, nem beszélgettek vele eleget. Hasonló jellegű a kisgyermek kóros büntudata is, akik egy szeretett személy elvesztéséért magukat hibáztatják. „Rosszaságukat”, esetenkénti szófogatatlanságukat akár a válás, akár a halál okozójának vélik.

Korunkban egyre több ember él meg önmagával szemben elkövetett „bűnök” következtében esetenként egészséges, máskor kóros büntudatot. Súlyos, váratlanul az emberre törő, életet fenyegető betegségek esetében a betegség okait keresve hibás döntéseire, mulasztásaira bukkanva az ember egészséges büntudatot élhet meg, amely életmódjának változtatására készítheti. De a médiákban agresszíven hirdetett, a közvéleményben is egyre inkább elfogadott „sikeresség parancsa” szintén kóros büntudatot válthat ki azokban az emberekben, akik nem vagy nem eléggé sikeresek (Willy Loman ennek legismertebb irodalmi példája⁸).

Morális büntudat

A morális büntudat gyötrő érzelme ráébreszti az embert arra, hogy letért vagy letérni szándékozik arról az útról, amelyet a maga számára helyesnek ismer el. Akkor éli meg az ember, ha morális törvényeket szeg meg, ha morális értékekkel ellentétesen viselkedik, ha morális bűnt követ el. A törvényszegés ténye azonban nem elégséges feltétele a büntudat kialakulásának. Fontos és lényegi feltétel a morális törvények ismerése és elismerése, azok fontosságának belátása. A törvények ismeretében, de el nem ismerésében elkövetett törvényszegés kiválthat ugyan gyötrődést, de ez nem tekinthető büntudatnak, sokkal inkább a törvényszegés következményeitől és az esetleges büntetéstől való félelemnek.

A büntudat kiváltódásának másik fontos feltétele a döntési szabadság tudata. Ahogy a morális bűn fogalmához hozzátartozik az elkövető felelős szabadsága is, úgy ez a tény a morális büntudat megélésében is alapvetőnek tekinthető. A redukált emberképek alapján megfogalmazott kijelentések a morális bűnnel és büntudattal kapcsolatban leszűkítik a morális bűn határait, felmentenek és megszabadítanak a büntudattól. A belső diszpozícióinak és szociális környezetének kiszolgáltatott ember választási szabadsága annyira beszűkült, hogy cselekedetei etikailag nem minősíthetők. De igaz-e ez? Van-e olyan helyzet a személy

életében, amikor semmiféle választási lehetőséggel nem rendelkezik? Az újszülöttekkel végzett kutatások azt mutatják, hogy az ember születésétől fogva rendelkezik valamiféle szabadsággal, a világról és az önmagáról szerzett tapasztalatok és tudás növekedésével pedig növekszik szabadsága is. A belső és a külső korlátozottság elfogadása elnyomhatja ugyan a felelősségérzetet és a bűntudatot, ez azonban csak időlegesen lehet sikeres.

A lelkiismeret

A morális bűntudat kiváltódásának további fontos feltétele az önreflexió, az önmegítélés folyamatának és a megítélés mércéjének, a lelkiismeretnek a működése. A pszichológiában Freud volt legnagyobb hatással a lelkiismeret fogalmának a kimunkálására. Freud a lelkiismeretet a felettes-énbe helyezte és a szülők és más tekintélyszemélyek elvárásaiból, követelményeiből, parancsaiból eredeztette. Freud követői és bírálói egyaránt leegyszerűsítettnek és elégtelennek tartották Freud elképzelését. Fromm⁹ szerint a lelkiismeretnek csak egyik oldala formálódik a tekintélyszemélyek elvárásaiból. A lelkiismeret másik oldala velünk született jellegű és saját emberi természetünk nem tudatos észlelésére, saját sorsunk és küldetésünk átélésére épül. A modern pszichoanalitikusok körében is elfogadott az a nézet, hogy a lelkiismeret bonyolult, több forrásból származó pszichés képződmény, amely több más pszichés struktúrával kölcsönhatásban fejlődik.

A kognitív pszichológia a lelkiismeret kognitív és érzelmi konstrukció jellegét emeli ki. Szegedi felfogásában a lelkiismeret kognitív, értékelő, emocionális és regulatív működésegység, amelyben a morális tudás, a morális cselekvés és a saját cselekvésről való informálódás egységet alkot.¹⁰ A lelkiismeret kognitív elemeit az erkölcsi szabályok, értékek és ezek megértését segítő ismeretek alkotják, érzelmi tartalmát a morális érzelmek (bűntudat, bűnbánat) jelentik, a szabályozó funkciót pedig a felelősségtudat és az én konzisztenciájának megőrzésére való törekvés látja el.

Bűntudat és bűnbánat

A bűntudat és a lelkiismeret összefüggésének tárgyalásakor nem kerülhető el a morális érzelmek, a bűntudat és a bűnbánat kapcsolatának vizsgálata. Scheler¹¹ e tekintetben szélsőséges felfogására építve többen éles különbséget tesznek a két érzelem között (Taylor¹²), míg mások szinonimaként használják a két kifejezést, de legalábbis azonos érzelmi családba tartozónak vélik. Scheler a bűntudatot destruktív, romboló érzelemnek tartja, míg felfogásában a bűnbánat konstruktív érzelem, amely a jóvátétel és a bűnmegvallás irányába mozgósít. A bűntudat azonban minden más ún. negatív érzelemhez (szorongás, félelem, harag, szégyen) hasonlóan potenciálisan konstruktív és destruktív elemeket egyaránt hordoz. A bűntudatot kiváltó esemény, ennek súlyossága és a bűntudati feszültség mértékének viszonya, főként pedig a bűntudat feloldásának módja határozza meg, hogy konstruktív vagy destruktív bűntudatról van-e szó. A bűnbánat és a bűntudat érzelme közötti különbség inkább a bűntudatot és bűnbánatot kiváltó eseményhez való viszonyban kereshető. A bűntudat fókuszában a személy felelősségérzete van a törvényszegéssel kapcsolatban, ezen keresztül az önmagára vonatkoztatható (rombolhatja az önértékelést, de háríthatja is a felelősséget). A bűnbánat fókuszában maga a tett vagy tettek sora áll, amelyet a személy sajátjának ismer el és rossznak tart. Szeretné ezt a cselekedetet meg nem történtté tenni. A bűnbánatot átélő ember

már nem adhat felmentést magának, nem hivatkozhat a körülményekre. A bánat bűnmegvallásra, jóvátételre, változásra késztet.

A pszichológiai és a morális bűntudat különbsége

Felmerül a kérdés, van-e létjogosultsága a pszichológiai és a morális bűntudat megkülönböztetésének. Mindkét forma esetében a bűntudat forrása valamilyen törvény, norma, szabály megszegése. Ezek a szabályok azonban az ember életében nem azonos súlyúak. A morális bűntudat esetében egyetemes, szinte minden emberi közösségre érvényes, az élet egészét átható és irányelveket adó törvényekről van szó, míg a pszichológiai bűntudat kiváltásában szerepet játszó törvények szűkebb közösségekhez kötöttek, esetleg csak két ember kapcsolatára vonatkoznak. Ezek a szabályok elsősorban az emberi együttélés módjára vonatkoznak és a viselkedés egységesítésére törekszenek. Megszegésük elsődlegesen az interperszonális kapcsolatokra hat. A hozzákapcsolódó felelősségérzet is más jellegű, inkább szociálisnak nevezhető, a másik ember jó közérzetéért, pszichés állapotáért érzett felelősség kapcsolódik hozzá. A morális törvények szerinti viselkedés és élet a személyiséget magát is érinti. A moralitás a fejlődéssel fokozatosan a személyiségbe integrálódik, amelynek eredményeként meghatározóvá válik a személyben a morális dimenzió. Blasi¹³ morális selfről beszél, amelynek működése a személy minőségét és önnön értékességének tudatát is meghatározza.

Teológiai bűntudat

A teológiai bűn fogalmának és magának a teológiai bűntudatnak átfogó elemzése meghaladja a pszichológia kompetenciáját. A pszichológiának csak a bűntudatot megélő emberről lehet hiteles mondanivalója. A teológiai bűntudat azonban az ember lényegi mivoltához tartozik, áthatja a személyiség egészét, sok kapcsolódási ponttal rendelkezik a személyiség más dimenzióival és összetevőivel.

A teológiai bűn csak Istennel kapcsolatban értelmezhető, a bűn az ember Istenhez való viszonyában jelenik meg. Míg a pszichológiai bűntudat a személy és a másik személy kapcsolatában bír jelentéssel, a morális bűntudat a személy és a morális törvények viszonyából származik, a teológiai bűntudat a személy és az Isten viszonyára utal. Teológiai értelemben akkor élünk meg bűntudatot, „amikor rádöbbenünk az eszményi és a tényleges életvitelünk közötti űrré” (Szentmártoni¹⁴). A teológiai bűntudat a bűntudati formák közül a legabsztraktabb, így kiemelkedésében a rádöbbenés, a ráeszmélés komplex értelmi aktusa meghatározó elem. A bűntudat nyugtalanító, fájdalmas feszültsége ennek a kognitív történésnek a következménye. A teológiai bűntudatban már nyilvánvalóvá válik, bár a morális bűntudat érettebb formáiban is megjelenik, hogy a bűn elkövetése elsősorban az elkövetőnek árt, mert nem felel meg teremtett voltából következő rendeltetésének.

A nem vallásos emberek is megélhetnek, megélnék a teológiai bűntudathoz hasonló, de annak nem nevezhető bűntudatot. Ezzel a kérdéssel főként az egzisztencialista filozófia és pszichológia foglalkozik. R. May¹⁵ egzisztenciális vagy ontológia bűntudatról beszél, amelynek három formáját különbözteti meg: a lehetőség szerinti élet kudarcából, az emberi élet realitásának megzavarásából eredő bűntudatról, valamint szeparációs bűntudatról beszél. Ez

utóbbi annak a tudatából merül fel, hogy az ember a természettől mint egésztől elszakadt. Nem nehéz felfedezni a fokozatokban a pszichológiai, a morális és a teológiai bűntudatot. De míg a teológiai bűntudat az Istennel való kapcsolat elszakadásának, meggyengülésének az eredménye, az ontológiai bűntudatban az Univerzumtól való elszakadás a bűntudat forrása.

Ahogy említettük, a teológiai bűntudat a bűntudati formák legmagasabb és legátfogóbb szintje, ezért hosszantartó fejlődés, „lelki út” eredménye. A fejlődés állomásai megragadhatóak a különböző bűntudati formák kiemelkedésében, de megmutatkoznak a vallásosság fejlődésén belül is. (Ez utóbbival Benkő¹⁶ foglalkozik részletesen.) A teológiai bűntudat kialakulásának feltétele a pszichológiai és a morális bűntudat megélésének képessége, a szociális és a morális felelősségtudat kialakulása, a másik embertől, illetve az emberi közösségtől való függőség belátása. Ezek után jut csak el az Istentől való függőség belátására, a teremtettségből és az istenképűségből eredő kötelezettségek elfogadására.

A morális és a teológiai bűntudat sok esetben és sok emberben nem különül el élesen, hiszen a vallásos emberek moralitása a hiten alapul. Moralitásuk a személyiség egészébe integrálódik. A különbség talán abban ragadható meg, hogy a morális bűntudat egy-egy morális törvény megszegésének következtében merül fel, a teológiai bűntudat megélésekor az ember erkölcsi életének zűrzavarára eszmél. Valamiféle különbség megragadható a bűntudati feszültség feloldásának módozataiban is.

A bűntudati feszültség feloldásának útjai és tévútjai

A szégyen elbújásra, elrejtőzésre ösztökél. Nehéz ugyan együtt élni a szégyennel, de még nehezebb szégyenünket azokkal tudatni, akik törődnek velünk, akik nekünk fontosak. Az elrejtett szégyen bátorlanná tesz bennünket a szégyent kiváltó eseményhez hasonló szituációban, de hatással lehet minden olyan jellegű viselkedésre, amely mások figyelő tekintete előtt zajlik. (A féltékenység, illetve az újabban szociális fóbiának nevezett jelenség hátterében gyakran a fel nem dolgozott szégyen traumája húzódik meg.)

A szégyen feloldása

A szégyen feszültségének a személyiség fejlődését leginkább segítő megoldása a szégyen másokkal való megosztása. (Az emberi kötődések erősségének egyik fontos mutatója az önfeltárás mértéke, mennyire vagyunk képesek a kudarcok, a szégyenteljesnek vélt történetek megosztására a kinevetés, lebecsülés kockázata nélkül.) A szégyen bevallása a másinak lehetőséget ad nagylelkű, empátikus reakcióra, a szégyent megélő fél pedig megértheti, hogy kudarcaival együtt elfogadják, hogy nem kell sem viselkedésben, sem intellektuális területen „tökéletesnek” lennie ahhoz, hogy szeressék. Ez azonban lehet kockázatos stratégia, különösen túlzott szigorúsággal követelő szülők, illetve túlzottan kritikus partner esetében. A másik empátikus reakciójának hiányában el kell viselni a saját és a másik lesújtó véleményét is. Ennek negatív hatása az önértékelésre alig felmérhető mértékű.

Bocsánatkérés

A pszichológiai bűntudat feloldásának legtermészetesebb útja a bocsánatkérés és a

kiengesztelés. A szociális rutinból származó vagy a pro-forma bocsánatkérés azonban nem oszlatja el a megbántott másik rossz érzéseit. A bocsánatkérésnek őszintének kell lennie, tartalmaznia kell a megélt bűntudati feszültség jeleit, a jóvátétel valamilyen formáját és annak az ígéretét, hogy bántó viselkedés többé nem fordul elő. A bocsánatkérés-megbocsátás a sok szálból szövődő emberi kapcsolatok szövédékeiben egy-egy szilárdságot erősítő csomópont, amely egymásban egymás fontosságának tudatát erősíti meg. A bűntudati feszültség azonban feloldható a megbántott személy, illetve a hozzáfűződő kapcsolat jelentőségének leértékelésével, a másik túlérzékenységének kárhozzátásával, a kapcsolatot szabályozó rejtett vagy nyílt előírások fontosságának csökkentésével is. Ez a mód azonban nem segíti a kapcsolat erősödését, inkább rombolja azt.

A morális bűntudati feszültség feloldásának királyi útja a bűn megvallása, a kiengesztelés és a jóvátétel. Ez egyrészt jelzi a felelősségvállalást, a következmények vállalását, másrészt benne van a törvénybetartásra való készség ígérete. A bűntudati feszültség feloldásának további módozata a bűntudat kiváltásában szerepet játszó tényezőknek vagy azok jelentőségének megváltoztatása. Leggyakoribb ezek közül a döntési szabadság korlátozottságának hiedelme, a körülményekre való hivatkozás. Másik út a bűnbakképzés folyamata, amikor a törvényszegés felelősségét egy másik emberre hárítjuk. Legsúlyosabb és leginkább romboló hatású feszültségoldási mód a lelkiismeret hangjának elnémítása, a törvény tagadása, a törvény sajátos, a törvényszegést megengedő értelmezése.

Bűnbánat

A teológiai bűntudat feloldásának adekvát módja a bűnbánat, amely életünk megváltoztatására, céljaink és értékrendünk átalakítására, Istennel való kapcsolatunk helyreállítására készlet. Időlegesen megszüntethető azonban a bűntudat az Istentől való függőség hárításával, illetve Isten létének tagadásával is. Ennek feszültsége azonban búvópatakként végigkíséri az életet, és annak határhelyzeteiben elemi erővel a felszínre tör.

A bűntudat jelentése a személyiség növekedésével egyre inkább átfogóvá válik. A fejlődési utat megrajzoló spirális pálya alsó részén, a biológiai dimenziókhöz legközelebb lévő szegyen az egész személyiséget érinti ugyan, de felszínes jellemzőiben. A pszichológiai bűntudat csupán a személyiség szociális kapcsolati részéhez kötődik, a morális bűntudat a morális énrész növekedésével egyre jelentősebbé válik ugyan, de nem érinti a személyiség teljességét. A legfelső fejlődési szinten megjelenő teológiai bűntudat újra a személyiség egészét áthatja, de itt már annak mélyét, alapvető választásait és törekvéseit érinti, a bűntudati feszültség feloldásának módja pedig ez utóbbiakra hat.

Összefoglalva megállapíthatjuk, a szegyen érzelméről tájékoztat bennünket, hogy „nem olyanok vagyunk, amilyenek lenni szeretnénk”, a pszichológiai bűntudat azt mondja: „megbántottunk valakit, rosszat tettünk valakivel”, a morális bűntudat átélésekor a lelkiismeret hangja arról tájékoztat, hogy „megszegtünk egy törvényt, rosszat tettünk”, a teológiai bűntudat szava felhívás az ember számára: „változz meg, mert nem az vagy, akinek lenned kellene, nem az vagy, akinek Isten elgondolt”.

Jegyzetek

- 1 N. Eisenberg: Altruistic Emotion, Cognition, and Behavior. Hillsdale, N. J. Lawrence Erlbaum Ass., 1986.
- 2 R. Lazarus - B. Lazarus: Passion and Reason. Oxford University Press, Oxford, 1994.
- 3 Tringer L.: A pszichiátria és a jog határterületén. Psychiat. Hung. 3. 1999, 296-303.
- 4 Szentmártoni M.: Lelkipásztori pszichológia. Jel Kiadó, Budapest, 1997.
- 5 R. May: Man's Search for Himself. Norton, N.Y., 1958.
- 6 L. Nucci: Education in the moral domain. Cambridge University Press, Cambridge, 2001.1
- 7 R. Harré – W. Parrott (Eds.): The Emotion. Social, Cultural, and Biological Dimension. Sage Publ., London, 1996.
- 8 A. Miller: Az ügynök halála.
- 9 E. Fromm: Man for Himself: An inquiry into the psychology of ethics. Yale University Press, New Haven, 1947.
- 10 Szegedi M.: A lelkiismeret: személyiséglélektani konstrukció. In: Horváth-Szabó K. (szerk.): Lélekvilág. PPKE BTK – Rejtjel Kiadó, Piliscsaba, 1998.
11. Scheler: Reue und Wiedergeburt. In: Vom Ewigen im Menschen. Ges. W. V., 1954. (idézi Taylor: i. m.)
- 12 G. Taylor: Guilt and Remorse. In: R. Harré – W. Parrott: i. m.
- 13 A. Blasi: Moral understanding and the moral personality: the process of moral integration. Allyn and Bacon, Boston, 1995.
- 14 Szentmártoni M.: i. m. 9.
- 15 R. May: i. m.
- 16 Benkő A.: A személyiség erkölcsi és vallási fejlődése. In: Horváth-Szabó K.: i. m.

vigilia@katolikus.hu